

Интелектуалната метаморфоза на Асен Христофоров*

Румен Аврамов

Асен Христофоров е нетривиална фигура в българската икономическа книжнина и художествена проза. Съчетанието „наука – художество“ е първото, което впечатлява в битието му, разположено между двете наглед далечни (някои биха казали – несъвместими) измерения на икономист и на белетрист. Ако независимо от политическите превратности интересът към неговото литературно творчество все пак никога не е заглъхвал напълно¹, то опити за цялостно претегляне на приносите му в икономическото познание не са правени. Но у Христофоров писателят и икономистът не спорят и не се конкурират помежду си, а са вътрешно свързвани и се допълват като две хипостази на цялостен общ мироглед.

Биографични маркери

Краткият животопис чертае една колкото наглед едносъбитийна, толкова и интелектуално напрегната биография².

* Текстът е съкратен вариант на студията ми „Двуизмерният талант. За икономиста и писателя Асен Христофоров“, поместена в: Асен Христофоров. Избрани произведения и документи в три тома. Обща редакция и въстъпителна студия Румен Аврамов. С. Българска народна банка. 2010. с. 7–52. Отпаднали са частите, в които обсъждам формирането, еволюцията и възприятието на либералните му икономически възгледи. Тритомникът включва икономически и две автобиографични произведения на А. Христофоров, както и документи от личния му архив и досието му в Държавна сигурност.

¹ За оценка на литературното му творчество вж. *Аретов, Николай*. Непретенциозната проза на Асен Христофоров и проблемът за антитоталитарната литература. – В: Антитоталитарната литература. С.: Издателски център „Боян Пенев“ на Института за литература при БАН, 2009, с. 73–99; *Аретов, Николай*. Съдба, която обвинява. – Век 21, бр. 51, 18 дек. 1991. Периодично възраждане на интереса към А. Христофоров е проявявано около кръглите годишници от рождението му: през 1980 г. и особено през 1990–1991 г., когато вече открито се пише и за житейската му съдба. След 1989 г. на негово име е кръстена улица в родния му Пловдив.

Искрено благодаря на Николай Аретов за предоставените сведения относно отношението на българската литературна критика към А. Христофоров и литературния архив на писателя, съхраняван в Националния литературен музей.

² Фактите са възстановени по документи, запазени в личния фонд на А. Христофоров в ЦДА (№ 782К) и в досието му в Държавна сигурност (АКРДОПБГДСРСБНА – „Комисия по досиетата“, ф. III раз., т. 1, а.е. 10172. Съпругата му Люба Христофорова е депозирила в ЦДА личните и научните му книжа, а по-голямата част от неговия литературен архив тя е предоставила на Националния литературен музей. Отделни обстоятелства стават ясни от публикувани през 1980 г. и в началото на 90-те години спомени на Люба Христофорова (вж. *Христофорова, Люба*. Това не се забравя. – Турист, 1980, кн. 12; *Христофорова, Люба*.

Асен Христофоров е роден в Пловдив на 16 декември 1910 г. в семейството на деловодител в местния клон на БНБ. Първите два класа от началното училище (през 1918–1919 г.) завършва в Берлин, където майка му пребивава по това време³. След завръщане и прогимназия в България през 1924 г. постъпва в цариградския Роберт колеж. Това е първата англосаксонска закуска и същевременно период, в който ясно се оформя интерес към литературата. Образованието му в колежа продължава и след гимназията, като той го завършва с бакалавърска степен именно по литература. Христофоров сътрудничи в списването на ежегодния колежански алманах, а в последната година от пребиваването си в Цариград (1931 г.) е негов литературен редактор и член на редакцията на новооснования училищен вестник „Robert College Herald“.

За учудване и съжаление на преподаватели и съученици Христофоров обаче се записва да следва икономика в Англия. Натам го насочва президентът на колежа Калиб Гейтс, който му осигурява основната част от необходимата издръжка⁴. (Семейството също изпраща известни средства.) На 1 август 1931 г. Христофоров заминава за Лондон, където се записва в „Меката“ на тази наука, каквато е *London School of Economics (LSE)*. Там приобщаването към англосаксонските ценности е вече окончателно. До края на 1934 г. той си идва само веднъж в България, но за сметка на това пътува из Европа. Профилира се в специалността „Пари, кредит и банки“, ала желанието му да направи докторат в същия университет не се реализира по финансови причини и навръх новата 1935 г. Христофоров се завръща в Пловдив, преди окончателно да се установи в София, където започва неговата кариера на икономист.

Отначало (юни – септември 1935 г.) той е незаплатен стажант-книговодител при Централното управление на БНБ. На 19 септември 1935 г. е назначен за началник на новообразуваната Конюнктурна служба в Главна дирекция на статистиката (ГДС), което институционализира вече изявения интерес към икономическите цикли, превърнали се по-нататък в негово основно професионално поле. От ноември 1937 до февруари 1938 г. по препоръка на директора на статистиката Славчо Загорев специализира в икономически институт в Женева, като непосредствено след завръщането си постъпва в Статистическия институт за стопански проучвания (СИСП) – най-престижния център за икономически изследвания в Бъл-

С любов към българското. – Софийска правда, бр. 151, 26 дек. 1980; Христофорова, Люба. Епизоди от един живот. – Пламък, 1991, кн. 2), на Владимир Свинтила (вж. Свинтила, Владимир. Той трябва да внимава. 80 г. от рождението на Асен Христофоров. – Литературен форум, бр. 49, 6 декември 1990) и Георги Тахов (вж. Тахов, Георги. Досието пази доноси. За писателя Асен Христофоров. – Септември, 1990, кн. 12).

³ Бащата умира рано и не оставя никаква следа в литературните произведения и в архива на А. Христофоров. Знае се единствено, че е починал около 1917 г. Майката сключва втори брак с роднината на бившия ѝ съпруг и кръстник на Асен – Гавраил Христофоров.

⁴ Светлина върху това решение вероятно хвърлят запазените в ЦДА писма на Христофоров до семейството му от Цариград и от Лондон. Те не бяха проучени за настоящото издание, но са изследвани от литературния историк Николай Аретов.

гария, финансиран от Рокфелеровата фондация и от БНБ и ръководен от емигрирания от Русия след революцията световноизвестен статистик Оскар Андерсон. С тримесечно прекъсване (подава си оставката и напуска през юни – септември 1938 г.) работи в СИСП до септември 1940 г. Там подготвя първата си голяма монография⁵, получила наградата на Българското икономическо дружество за 1940 година.

Университетската му кариера започва именно през септември 1940 г., когато е избран за хоноруван преподавател в Държавното висше училище за финансови и административни науки – ДВУ (одържавен наследник на частния Свободен университет). През февруари 1941 г. Христофоров сам за седмица ръководи секция „Определяне дажби“ при Главното комисарство по снабдяването към Министерството на търговията, преди да постъпи като началник на Търговския, а по-късно на Информационния отдел на Софийската търговско-индустриална камара (СТИК). Този „корпоративно-административен“ вектор в биографията му продължава до август 1943 г., като е съпроводен от утвърждаване на преподавателското поприще, което го влече най-силно. През 1943 г. Христофоров е избран за частен хоноруван доцент в Юридическия факултет на Софийския университет и за редовен доцент в ДВУ. През април 1943 г. публикува хабилитационната си монография⁶, която е най-оригиналната му теоретична работа. Така той потвърждава ранната си зрялост, позволила му на малко над тридесетгодишна възраст да бъде автор на завършени големи изследвания от двата края на спектъра (емпиричния и теоретичния) на икономическото знание. През този период Христофоров пребивава три месеца (септември – декември 1942 г.) в германския Институт за стопанство в Кил по покана на Оскар Андерсон, поел директорството на института, след като през 1942 г. напуска окончателно България.

През годините на войната Христофоров е особено активен в обсъждането на текущата икономическа политика. Прави го върху основата на добре установена обща концептуална позиция, при внимателно следене на всички стопански решения на властите. Прегледите му са позлободневни от предходните академично оформени конюнктурни обзори на СИСП. В лична трибуна се превръщат редактираните от него „Стопански вестни“ (списание на СТИК) и „Български търговски вестник“ (орган на Общия съюз на българските търговци). След чести намеси на цензурата и недоволство на членове на правителството „Стопански вестни“ е спряно в края на 1943 година.

От пролетта или лятото на 1941 г. датира запознанството му с политическите лидери на кръга „Звено“ Кимон Георгиев и Дамян Велчев. Христофоров отдавна проявява афинитет към този кръг. Още докато е в

⁵ А. Христофоров. Развитие на конюнктурния цикъл в България. 1934–1939 г.. С. 1939. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2.

⁶ А. Христофоров. Увод в политическата икономия на военното стопанство. С. 1943. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 1.

Англия, той изпраща до редактираното от Димо Казасов списание „Звено“ (както и до пловдивския вестник „Борба“) дописки с различни сюжети от студентския си живот, някои от които са публикувани и впоследствие ще бъдат развити в *Скици из Лондон*.⁷ Непосредствено преди 9 септември 1944 г. тези връзки го доближават до Отечествения фронт (ОФ), а след преврата Христофоров става член на политическата партия Народен съюз „Звено“ и учредител на ОФ комитета в Държавното висше училище и в Софийския университет. С маргинализирането на формацията през 1945–1947 г. настъпва и откритото конфронтиране с комунистите. В крайна сметка той отпада от нивовите структури на ОФ спонтанно, просто „по нередовност“.

През първата половина на 40-те години Христофоров вече има добре изградена репутация на англофил. Непосредствено след събитията той прави литературния си дебют със *Скици из Лондон* (януари 1945 г.), който е забелязан, премиран (с наградата „Алеко Константинов“) и му носи истински успех сред читателите именно с особено свежото представяне на британската житейска философия пред българската публика. През онези смътни години „английската връзка“ се оказва решаваща. Христофоров е избран за член на Управителния съвет на възстановеното през февруари 1945 г. Българо-британско дружество и е в чест контакт с английските представители в България в края на и след Втората световна война. Същевременно с протекциите на звенарите и при колегиалните симпатии на Иван Стефанов, който е най-влиятелният икономист из комунистическите среди, в началото на 1945 г. Христофоров получава назначение за български търговски представител в Лондон.

По различни причини заминаването така и не се осъществява и той се ориентира изцяло към университетска дейност. През ноември 1945 г. е избран за извънреден професор в ДВУ. През 1946 г. е секретар на Българското икономическо дружество (БИД) и редактор на дружественото списание (СпБИД). В това качество организира последната сериозна дискусия в рамките на дружеството (за стабилизацията на лева) преди окончателното политическо превземане, обезличаване и закриване на това „отбрано“ общество през 1949 година. Към края на 1946 г. той вече е посочен като потенциална мишена на чистките в академичните среди. В течение на 1946–1947 г. все пак успява да публикува основните си лекционни курсове, които представляват завършени аналитични обзори по българска финансова история и по история на финансово-паричните теории. Успява също така да аргументира идеята и да допринесе много за учредяването на Стопански факултет към университета. Това се случва през септември 1947 г., който се оказва повратен момент както за политическата система в България, така и за неговата лична биография. След подписването на Парижкия мирен договор в началото на годината ръцете на Комунисти-

⁷ А. Христофоров. Скици из Лондон. С. Христо Г. Данов. 1945. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

ческата партия са развързани, опозицията е елиминирана, Никола Петков е екзекутиран на 23 септември, а след три месеца предстои пълната национализация. Христофоров формално „отпада“ по бюрократични причини от новия факултет, а всъщност е елиминиран по идеологически, като заниманията с икономически изследвания са му практически забранени.

От следващите години са запазени свидетелства за няколко обречени опита за завръщане в науката. Те обаче са само стъпки встрани от една съвършено нова биографична линия. Още през 1948 г. той се установява край самоковското село Говедарци. Там си построява малка вила, влязла в местния и в собствения му жаргон като „Бърлогата“, и дори организира свое не особено успешно „помощно стопанство“ около нея. Между 1948 г. и средата на 1951 г. изживява период на неопределеност, а селяните от околността гледат с подозрителност, неразбиране и любопитство „професора прищълец“. Макар в анкетни формуляри да се самоопределя като „писател и научен работник“, в тези преходни години той не е нито едно, нито другото.

Радикална промяна в неговото битие настъпва след „срещата“ с Държавна сигурност. Попада в ръцете ѝ при новата вълна от репресии, за сигнала приблизително по същото време (1951–1952 г.) за пореден път такива различни групи и фигури като евангелистките пастори, Никола Мушанов, Атанас Буров, Марко Рясков... Христофоров е арестуван на 16 юни 1951 г. и разпитван в течение на шест месеца, без неговото местонахождение да е съобщено на съпругата му. Разпитите, които са почти изцяло поместени в третия том на това издание, преорават целия му предходен професионален и интелектуален живот. Следвайки предпоставеното обвинение в шпионаж през 1945–1947 г. в полза на английското разузнаване, те завършват с очаквана развързка – в началото на януари 1952 г. Христофоров е вдворен в Белене.

След излизането от лагера през септември 1952 г. животът тръгва в съвсем нова посока. Веднага е организирано следенето му, като години наред всеки негов ход е описван от купища агентурни донесения. Те се прибавят към доносите отпреди ареста, писани през първите години в Говедарци. Образци от този – днес все по-достъпен и разпространяван – жанр също са поместени тук. Край на операциите по проследяване е сложен през 1960 г., а през 1963 г. се стига дори до писмено признание от МВР, че задържането „през периода на култа към личността“ е било „неоснователно“.

От средата на 50-те години след съвсем кратко принудително отбиване в „материалното производство“ Христофоров изцяло се отдава на (в известен смисъл се връща към) белетристиката и постепенно намира някакъв *modus vivendi* с обществената среда. Като цяло написаното от него се вмести в една съвсем ясно отвоювана лично негова ниша. По форма това е краеведско-очеркова и историческа проза, но по съдържание става дума за тънка, иронично-игрива народопсихология или човековедство, често поднесени върху автобиографичен фон. До тези страници стои и плътен преводачески принос, представил на български англоезични класици

като Филдинг, Емили Бронте, Джек Лондон, Хемингуей, Джеймс Джойс, Джером К. Джером, Уилям Текери и др.

Забравен като икономист, печатан като писател, Христофоров си отива без време, ненавършил 60 години, на 10 август 1970 година.

Точката на пречупване

За завършения икономист Асен Христофоров щеше да продължи да се пише в напълно предвидимия академичен регистър, ако през 1947 г. неговият собствен жизнен цикъл не бе достигнал рязка повратна точка. Обстоятелствата, при които това се случва, и техните последици предизвикват творческа метаморфоза и морален казус, излизащ от рамките на обичайната, спокойна интелектуална траектория, по-богат и интересен от житието на който и да било „праволинеен“ академичен икономист.

През последния четвърт век (включвам и годините на перестройката) из Източна Европа станаха публично достояние безчет случаи на конфронтация между Индивида и тоталитарната Система. Независимо дали са от времената на нейното установяване, апогей или разпад, историите на оцелелите носят нюансите и степените на принудата, съпротивата, компромиса и адаптацията. Така е и с А. Христофоров, чийто път около и след личния прелом присъства в нашето издание: той прозира в публикувани „професионални“ страници и е пряко гравирани в обнародваните архивни документи.

„Случаят Христофоров“ е колкото типичен за мнозина негови съвременници, толкова и особен. Обичайното е в програмирания сблъсък на мислещия „инакошколуван“ човек с проявите на една неразумна и нетърпяща чужди идеи система. Различното е в динамиката и в изхода от противопоставянето. Дори да останем сред сравнително тясната общност на икономистите, ще попаднем на множество варианти на тези конфликти, от които тук маркирам само няколко.

Такъв пример е съдбата на руския икономист Николай Кондратиев, опитал невъзможното (да мисли и пише в „средния“ кръг на ада, какъвто е Суздалският „политизолатор“), запазил законопочтителност и химери за възможно опрощение „отгоре“, преди да бъде окончателно смлян от сталинските репресии. Покъртително свидетелство за интелектуалното усилие и за психическия разпад на една и без това неустойчива личност са неговите „Суздалски писма“⁸. Типаж от други (вече нашите) ширини е Стефан Бочев, преминал от кръга на златната младеж преди 1944 г. през Белене и през обречено маргинализиране, за да излее преживяното на хартия, която вижда бял свят след 1989 година⁹. Макар и не

⁸ Вж. *Кондратиев, Николай Д.* Суздалские письма. М.: Экономика, 2004.

⁹ Вж. *Бочев, Стефан.* Автопортретът ми като журналист и дипломат. С.: Комунитас, 2009; *Бочев, Стефан.* Белене. Сказание за концлагерна България. С.: Фондация „Българска наука и култура“, 2000.

икономист, той е попил мирогледното наследство на баща си – незавършилия стопански науки самоук banker и протестантски деятел Стоян Бочев, оставил едни от най-прозорливите обобщения за българския капитализъм¹⁰. Наслуки минавам към Асен Чакалов, който прави първите оценки на националния доход в България, ръководи най-голямата държавна банка (БЗКБ), а след преломните години успява да намери пристан в Академията на науките и дори да публикува префасонирани според новите изисквания книги. Поглеждам към Иван Стефанов, който е „червен“, но уважаван професор преди 1944 г. и в новата власт стартира от най-високите стопански постове (управител на БНБ, министър на финансите), за да попадне в затвора при партийните борби около процеса на Трайчо Костов, а по-късно да заеме позиции без реално значение в синекурния академичен истаблишмънт.

Сред подобни житейски пътеки тази на Христофоров се отличава с една неочаквана особеност. В повечето пречупени биографии кръстопътното след репресиите изречение „И все пак трябва някак си да се живее...“¹¹ води или до пълно изоставяне на предишното поприще, или до мимикрия, която позволява оставане на него с цената на тежки морални отстъпки. При Христофоров обаче налице се оказва „алтернативен талант“, позволил му крачка встрани. Неговите писателски способности съвсем не го изолират от натиска на системата, но му осигуряват една малко по-защитена мисловна ниша, която той култивира в самоналожено полууединение сред природната ниша в Говедарци. Това „спасение“ не е безвъзмездно. То става с цената на компромиси и на отъркване в официалната среда. Залогът е развитието на собствена дарба, отвоюването на собствено пространство и създаването на собствено име, което – с най-доброто от написаното – не се вмества в шаблона.

Разликите изпъкват по-ясно, ако припомня как току-що споменатите фигури кръстосват съдбите си. Така в хаоса на първите 2–3 години след войната връстниците Стефан Бочев и Асен Христофоров се движат в същите английски среди, но първият като все по-безперспективен дипломат от старата школа, а вторият като обещаващ кадър с протекцията именно на Иван Стефанов и като автор на успешна книга за пребиваването си в Лондон. След като и двамата са изхвърлени зад борда, те се засичат за кратко в Белене.

¹⁰ Вж. Бочев, Стоян. Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. С.: Фондация „Българска наука и култура“, 1998.

¹¹ За тази реплика на А. Христофоров съпругата му си спомня в началото на 90-те години. Изречена е в края на 1948 г. след уволнението му от университета и след три месеца размисли в пълна изолация в Говедарци. „Стоеше облегат на масата, пише тя, загледан в далечината през прозореца... Погледът му беше отчаян и безнадежден и в същото време бушуваше скрита ярост – поглед на звяр в клетка. ... Необръснат, със стари неугледни дрехи, лицето му черен въглен. И до днес не съм виждала по-трагична, не тъжна, а трагична фигура“ (Христофорова, Люба. Епизоди от един живот..., с. 60).

Докато обаче след лагера Христофоров не допуска да се види задълго като физически работник, а и в най-безнадеждни ситуации гордо държи на някогашното си професорско звание, то Бочев няма друг избор, застоява се по-продължително в средата на „трудещите се“ и едва през 60-те години намира напълно периферно предпенсионно служебно местенце. Показателно е как те се докосват до Академията от съвсем различни позиции: преди арестуването си, а и след това Христофоров все пак храни известна надежда, че Икономическият институт на БАН може да му бъде отворен, прави плахи опити в тази посока, но вратата му е затръшната; след Белене Бочев пък успява да получи тъкмо от училищата се никак си в същия този институт Асен Чакалов възлагането на служебни преводи, които за кратко се превръщат не в интелектуална работа, а в източник за преживяване.

Тези несистемни движения ясно показват различната сила на шока и на съпротивителните сили: предопределената от тоталитарната власт житейска безизходност в рамките на режима за хора като Бочев и Христофоров в първия случай се оказва непреодолима, докато във втория – благодарение на друг тип талант и някаква форма на адаптация – отприщва нови пориви. Христофоров успява да намери начин на съществуване като писател, вмествайки се в приемлива тематика, където внася неординерни и чужди на приетата идеология нотки. Обратно, Стефан Бочев не притежава неговото обработено перо, но и не прави отстъпки със сюжета: пише за Белене, а написаното остава един от съвсем малкото достойни български ръкописи, излезли от чекмеджетата след падането на комунизма. Едната позиция е лишена от външна героика и същевременно е „ефективна“, тъй като носи корозиращи режима настроения и нюанси¹². Другата – нравствено безкомпромисна, но без пряко влияние върху съвременниците, остава за историята впечатляващо мащабна фреска на тоталитарната действителност.

За да се разберат конфликтите и компромисите след 1947 г., е нужно да се погледне към онези, в които Христофоров попада преди 1944 г. Тогава академичните икономисти като правило или стерилно словоблудстват в своите отвоювани катедрени феоди, или изливат идеологически страсти на политическата сцена, където често гастролират. Рядкост са фигурите, съчетаващи твърди концептуални принципи с компетентна технократска оценка за текущата стопанска политика. Тъкмо тази комбинация въвлича Христофоров в неприятности, при които той още до 1944 г. изпитва жилото на властта.

Критичността на Христофоров преди 9 септември в никакъв случай не е антисистемна и иконоборска. Тя остава изцяло в руслото на широко

¹² За чуждите на режима и следователно в една или друга степен разяждащи го нотки, интонации, сюжети и стилистични особености от литературното творчество на Христофоров вж.: *Аретов, Н.* Непретенциозната проза...

приети парадигми за капиталистическия стопански ред. В нея, разбира се, няма нищо от радикалността на ултралявата/комунистическа опозиция, която позволява например на признат професионалист от добър ранг като Иван Стефанов да съчетава напълно издържани емпирични изследвания с публикуването на чисто партийно-агитаторски, антикапиталистически памфлети. Мисията си Христофоров схваща като съизмерване на случващото се с предписанията на предпочитаната от него теория. Той атакува икономическата линия на правителството основно за противоречивост, половинчатост, несистемност, отсъствие на логика или просто на здрав разум. Това е обичайният сблъсък на експерта с управляващите, разсъждаващи единствено в рамките на политическата целесъобразност и на краткия хоризонт.

Христофоров е внимателен в полемичния си изказ. Даже в силно неодобрителни текстове у него няма рязкост и острота на езика, оспорването на политиките не е поименно адресирано и персонифицирано, само в редки случаи остава на показ чувството за превъзходство на добре школувания учен над интелектуалната ограниченост на гладиаторите от публичната арена. Респектът към титлата и стремежът към „професорски“ статут са съвсем видими; нескритият му идеал е за професорска кариера; години след отстраняването от университета не пропуска да припомни професорското си достойнство в своите белетризирани спомени. Известно чинопоклонство се чувства в куртоазния начин, по който на места в студиите си цитира своите рецензенти. Показателна е и хвалебствената статия в „Стопански вестни“ за директора на СИСП Оскар Андерсон по повод напускането му на България през април 1942 година¹³. Написана в конвенционалния за случая тон на признателен ученик към учителя, контекстът привнася в нея сладникав привкус, тъй като броени месеци след това Христофоров ще гостува в новия институт на Андерсон в Кил по негова покана.

Обръщам внимание на тези черти, доколкото в тях се пресичат обществени и лични характеристики. Със сигурност ограниченията на цензурата „изглаждат“ и обезцветяват печатното слово. Без съмнение тонът и стилът изразяват кариерна стратегия и съобразяване със светските условности. Христофоров е и лоялен към организациите, които представлява, като на моменти се идентифицира публично дори с корпоративносъсловни каузи¹⁴. Но като цяло всичко това показва дълбинно въз-

¹³ Статистическият институт за стопански проучвания. – Стопански вестни, 1942, кн. 8. Вж. в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2.

¹⁴ Странна донякъде изглежда например страстната му, почти сантиментална защита на бакалите (В защита на бакалите. – Стопански вестни, 1941, кн. 17. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2). Тонът на статията не е типичен за макроикономист, но има своите обяснения. От една страна, със служебния ангажимент на Христофоров в СТИК. От друга, с опита да се обори евтиното алиби на управляващите чрез посочване на лесни виновници за собствената им икономическа политика: поради слабостта си съсловието е несправедливо набедено за изкупителна жертва в смутните военни времена и преследвано от огромната контролираща държавна бюрокрация.

приета уважителност към институциите и йерархиите, добропорядъчното власто/институционно почитание на английския възпитаник и изобщо на средната класа.

Непосредствено преди налагането на новия режим той вече има профила на човек с бъдеще, проявил е както стремеж към академично развитие, така и склонност (ако не стръв) към някаква форма на ведомствено издигане, спазва необходимите за това кодове и конвенции. В края на 30-те и началото на 40-те години Христофоров е изгряваща звезда, обещаващ младеж, радващ се на симпатии, протекции и промоции.

И въпреки тази социална образцовост в неговия служебен напредък възникват конфликтни точки. Те се дължат на ниския праг на търпимост на властта, на суетната мнителност на политическия елит, чувстващ се уязвен от какъвто и да е неодобрителен публичен разбор. Във все по-авторитарната и полицейска обществена атмосфера от онези години всяка критична позиция повдига проблеми, допълнително усложнени от ноторното англофилство на Христофоров, което го превръща в естествена мишена на управляващите.

Най-осезаеми са трудностите му с цензурата. Запазени са свидетелства за преки намеси на министъра на търговията, промишлеността и труда Славчо Загорев и на министъра на финансите Добри Божилов в публикациите на „Стопански вестник“. Загорев направо заплашва със спиране на изданието, ако редакцията „не обясни на обществото грешката си, допуснатата със статията *Покачването на цените у нас и в чужбина*, публикувана в брой 16 [декември 1941 г.] от списанието“¹⁵. Опровержение е поместено и списанието продължава да излиза, но интервенциите не свършват, като през март 1943 г. например Божилов лично забранява публикуването на аналитичен обзор за промените в баланса на БНБ¹⁶. В крайна сметка се стига до закриването на „Стопански вестник“ по настояване на Божилов и до оставката на Христофоров от длъжността уредник на „Български търговски вестник“ през декември¹⁷. За сметка на това полицейското искане за уволнението му (основано на специално дознание) е отхвърлено от ръководството на СТИК. А заедно с оставката той предлага да продължи сътрудничеството си с вестника и още на следващия ден настоява пред Върховната стопанска камара (наследник на СТИК) да се „парират чрез една формална забрана“ местните инициативи за издания, като се учреди ново икономическо списание под негово ръководство¹⁸.

Тези напрежения травмират, но те си остават санкции на един авторитарен режим, засягащи преди всичко свободата на словото и отчасти служебното положение. „Провиненията“ на Христофоров не влизат в

¹⁵ Документ № 93 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

¹⁶ Документ № 94 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

¹⁷ Документ № 98 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

¹⁸ Документ № 99 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

кръга на сурово преследваните, не водят до посегателство върху личната свобода, не пораядат вредни последици за напредъка му на университетското поприще.

В това отношение ситуацията рязко се променя след 9 септември 1944 г. Макар през трите години до ликвидирането на опозицията да тече относително открита (и бързо затихваща) дискусия по икономическите въпроси¹⁹, няма „погрешна“ стъпка от този период, която рано или късно да не остава ненаказана от комунистическата власт.

Положението и поведението на Христофоров в новата обстановка са вече други. От една страна, както стана дума, непосредствено след преврата той проявява порив на реформаторски ентузиазъм и на известно „радикализиране“. Това го води на първо време до по-раздвоена позиция по дилемата либерализъм/етатизъм. Колебанието, което би могло да се тълкува като премерен компромис, го приобщава донякъде към нелибералния дух на новото време и би трябвало идейно да го сближи с новия режим. Същевременно обаче докосването до практическата политика го кара да се съобразява с властови и кариерни обстоятелства, въвлича го в действия, които по-късно ще имат фатални последици. Две от тях се оказват решаващи: откритото обвързване със „Звено“, което е само по себе си политически обричащо; публичното ангажиране в наглед технократски дебати, придобили – както всичко останало в онзи период – отявлено политическа окраска.

Сближаването на Христофоров с английските представители в София през зимата на 1945 г. става в контекста на предстоящото му назначение за български търговски представител в Лондон, лансирано именно от кръгове в „Звено“. Фиаското на това (по същество политическо) начинание той преживява особено болезнено и то оставя следа до края на живота му. А междуременно общуването с англичаните в София е предоставило готов материал за обвиненията, стоварили се върху него 5–6 години по-късно.

Втората откровено „грешна“ стъпка на Христофоров е организиранят от него през март 1946 г. на страниците на Списанието на Българското икономическо дружество дебат за следвоенната стабилизация на лева. В своя встъпителен реферат той си позволява твърденията, че „именно в държавите, в които инфлацията е взела най-големи размери, присъствието на чужди окупационни войски представлява пречка за уравновесяването на държавните бюджети, а оттам и за заздравяването на монетите“, че „след 9 септември 1944 г. върху българското народно стопанство легна грижата за изхранването на окупационните руски войски в

¹⁹ В известен смисъл (с голяма условност относно мащаба и дълбочината) тук има определено сходство с горещите и оказали се особено плодородни дискусии сред съветските икономисти през годините на Новата икономическа политика (НЭП) докъм 1927 г. В СССР обаче почти всички водещи опоненти на победилата сталинска линия впоследствие заплащат своята позиция с живота си.

страната, и то в още по-голям размер, отколкото изхранването на германските войски в миналото“ и че „извънреден бюджет е наистина неизбежен [...] понеже в представения проект за редовен държавен бюджет не са предвидени редица неизбежни разходи, като наложените ни плащания по договора за примирието (предимно във връзка с издръжката на руските окупационни войски)“²⁰.

За момент всичко това е преглътнато от властта, доколкото мирният договор все още не е сключен и в България освен съветските присъстват американски и британски попечители. Но „дискусията“ в БИД вече предвещава какво ще се случи. В нея напълно отчетливо се чуват партийни гласове с директни инсинуации срещу автора на реферата, обвинения, че той се държи като опозиция на ОФ, „забрана“ за използването на определени термини (в случая – „инфлация“) като „несъвместими“ с политически правилната представа за действителността, обичайното по-късно безпроблемно назоваване на черното като бяло (разширяването на паричното обращение е представено като признак за растеж на икономиката)²¹. Така или иначе, думите на Христофоров не са му простени и когато новият режим се установява пълновластно, въпросните квалификации се превръщат в директно инкриминиращо обстоятелство. Пет години по-късно той заплаща за тях с екзистенциалната си свобода и със забрана да упражнява професията.

Последната загубена обществена и лична битка на Христофоров е за учредяването на Стопански факултет към Софийския университет чрез сливане на ДВУ и Отдела за държавно-стопански науки при Юридическия факултет на Софийския университет. В колоритно и живо написана студия от 1946 година²², чийто стил няма нищо общо със сивия професионален сленг на *Увода...*, той в подробности описва плачевното състояние на висшето образование след първите мегаломански мерки на властта за масовизиране на „народното студентство“. Оплакванията му са напълно съзвучни с воплите на Иван Стефанов, определил ситуацията като „безобразие“ и „най-голямото опощляване на висшето образование“²³. Целият коментар в студията на Христофоров засяга организационно-структурни проблеми, без да споменава нищо за идеологическото съдържание на преподаването. Това е все още надежда, че няма да бъде посегнато върху свободата на лекционните курсове, или обратно, съзна-

²⁰ Стабилизацията на лева. – Списание на българското икономическо дружество, 1946, кн. 3–4. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2. Сама по себе си статията на Христофоров е най-сериозното виждане за стабилизирания лева, появило се във вече заличаващата българска икономическа книжнина.

²¹ Дружествени срещи. – Списание на българското икономическо дружество, 1946, кн. 3–4. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2.

²² Реформиране на висшето стопанско образование. – Трудове на Института за социални проучвания, 1946, кн. 1. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2.

²³ Българска народна банка. Сборник документи. Т. IV. 1930–1947. Под редакцията на Р. Аврамов. С. Главно управление на архивите и БНБ. 2004. с. 1063.

телно избягване на конфронтация. Единствената политически чувствителна критична нотка е непреходното бичуване на партийната намеса в назначенията, на която е противопоставен повик за селективност (т.е. елитарност) в подбора на студентите, за правова държава и безпристрасна (естествено по английски образец) администрация. Христофоров постига своята обществена цел. През 1947 г. Стопанският факултет действително е учреден по неговия модел, точно по мярка за него. Той обаче се разминава с личната си цел, като тъкмо по политически съображения е отстранен от новата структура...

И трите епизода изплуват отново, придобивайки различна плътност в последвалия сблъсък с Държавна сигурност (ДС).

Да мериш човека единствено чрез печатаното му слово, обеднява. Този аршин е важен, когато се проследяват търсенията и развитието на мисълта. Но самата мисъл подвежда. Преди да достигне агората, тя, съзнателно или не, минава филтъра на конвенциите, на автоцензурата, на стремежа към непротиворечивост. А и не всичко е мисъл – встрани от добилото публичност остават маса обстоятелства, целият пълнеж на човешкия живот, включващ лични мотиви, съображения, бит... Те също формират позицията.

Възможност да се навлезе в тези пластове дава досието на Асен Христофоров, от което в тритомника са поместени обширни извадки. Обемистият материал повдига много размишления, като тук обръщам внимание – без претенции за каквато и да било морална присъда, – върху индикации за начина на мислене, плановете, реализациите, компромисите и обратите. При цялата насилственост на този тип литература през редовете ѝ се четат важни детайли от житейската и интелектуалната биография.

Христофоров е пряк обект на „органите“ в течение на 18 години. При това началото не е след, а преди 1944 г. Поводът за първата среща с полицията (през септември 1942 г.) е издаването на задграничен паспорт, което минава през разпит и изваждане на трупана агентурна информация²⁴. Оказва се, че върху него е падало подозрението, че е „набелязан“ за финансов министър на евентуално „звенарско“ правителство начело с Кимон Георгиев. Макар мълвата да е опровергана от донесения на полицията, тя е показателна за обществената тежест, приписвана на Христофоров. В това тънко досие се набива в очи не само (и не толкова) съдържанието, колкото пълното едностилно с документите на комунистическата ДС. Полицейските инстанции ровят винаги в едно и също: сведения за обкръжението, обясняване и оправдаване на лични убеждения, данни за контакти, за политическа активност, дори за културни (в случая англофилски) наклонности и симпатии... С този кратък контакт

²⁴ Документи № 1, 2 и 3 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

Христофоров получава паспорта си, но се оказва, че е събрал и малък актив за пред разтерзателите си след 1944 година.

Броените страници отпреди 9 септември обаче са несравними по мащаб със стотиците листове, произведени от новия режим и групирани в три добре различни периода. Първият започва (поне) от 1946 г. и предшества ареста през юни 1951 г. Това са доноси относно поведението и приказките преди и след уволнението, които насочват към връзките с англичаните, идейната несъвместимост с новата доктрина или обкръжението в Говедарци. Всички те, пряко или косвено, навеждат към бъдещите обвинения. Вторият период се отнася до разпитите, справките, свидетелските показания и обвиненията по време на задържането в ДС (юни 1951 – януари 1952 г.) и интернирането му в Белене (януари – септември 1952 г.). Последният пласт включва цялата документация (доноси, сведения за „операции“ на ДС по проследяване) след излизането от Белене до закриването на оперативнo-наблюдателното дело (т.нар. ОНД) рег. № 2716 и „свалянето на материалите от него в архив за общо ползване“ (11 март 1960 г.).

Досието в ДС дава важни допълнителни штрихи за додеветосептемврийското научно битие на Христофоров. Както видяхме, докъм началото на 40-те години то е достатъчно праволинейно и протича под сянката на благожелатели, предавали си щафетно обещаващия млад изследовател.

Начална стъпка в паркура е кратката специализация в Женева от края на 1937 г. Тя е любопитна преди всичко с начина си на реализация. На разпитите Христофоров е словоохотлив по този повод и от показанията му²⁵ личи, че става дума за типичен жест на ръководител (директора на ГДС Славчо Загоров) към негово протеже. Швейцарският институт не е особено престижен и е пред закриване, но благодарение на личните си връзки Загоров е получил формуляри за кандидатстване, които предава на колегата си. Урежда му дори значителната за времената на драконовски валутен контрол привилегия да се води в командировка и в Женева да получава заплатата си от ГДС във франкове. В научен план престоят е без съществен резултат: по препоръка на Загоров, Христофоров изоставя по-абстрактните си интереси, за да проучи банковите системи на Балканите, но в крайна сметка (отново засмукан от текущите задачи) след завръщането си не написва нищо по този сюжет.

Вторият пост в щафетата е СИСП, който присъства при разпитите в две противоположни възплъщения. Чисто научната дейност на института Христофоров представя съвсем неутрално²⁶. Набляга на това, че през 1938 г. му е дадено да избере дали да остане в ГДС, или да постъпи в СИСП, като избора си обяснява със „стремеж към Академията“. Очевидно става дума за споразумение между двамата (досегашен и бъдещ) негови ментори – Славчо Загоров и Оскар Андерсон. Собственото си

²⁵ Документ № 31 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

²⁶ Документи № 22 и 31 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

положение в института Христофоров описва като пълна дистанцираност от колегите и особено от директора, с когото са във „въоръжен неутралитет“. В подкрепа на това твърдение изтъква тримесечната оставка от института, депозирана поради „скарване“ с Андерсон малко след като постъпва, както и „терминалния“ конфликт помежду им при окончателното напускане на СИСП през септември 1940 г. Мотивите за оставките не стават ясни отникъде, но истинските отношения между двамата са действително двусмислени. За Христофоров е безспорно благоприятно да представи пред ДС трудно съжителството с белогвардейския емигрант, бивш директор на изследователски институт в нацистка Германия и настоящ емигрант в Западната окупационна зона О. Андерсон. Но и от публичните следи не личи особена топлина. Взаимните благодарности в увода на *Развитието на конюнктурния цикъл...* или специалната статия за СИСП в „Стопански вест“ са по-скоро израз на служебно зачитане, което на места граничи с дежурно ласкателство. Дори приведена от Христофоров реплика на Славчо Загорев²⁷, че СИСП е „лаборатория на Андерсон, в която последният подготвял млади учени“, може да се чете както положително, така и с известен укор. Вероятно отношенията им не са отишли по-далеч от взаимен респект, което е позволявало на Андерсон през 1942 г. да покани младия икономист (наред с редица други български статистици) в Кил, а на Христофоров да приеме поканата и дори да присъства протоколно на прощалния му банкет в София.

Огледалният образ на СИСП е в разказа на основния свидетел на обвинението Гаврил Цветанов. Този преподавател в ДВУ, а по-късно (след уволнението на Христофоров) главен асистент и хоноруван доцент в университета, е машата на ДС, очевидно вербуван при първото си задържане и пребиваване в лагер през 1945 г. А през 1949–1950 г. (откогато датират неговите показания-донесения срещу Христофоров) Цветанов е сред обвинените евангелистки пастори. По същото време той свидетелства и срещу Марко Рясков, като години по-късно признава, че показанията му са фалшиви²⁸. За поведението си Цветанов има и съвсем лични мотиви, излъчващи войнстващата агресивност на всяка посредственост. На конкурса за доцент в ДВУ през 1943 г. един от рецензентите го бил предупредил да не участва, тъй като мястото е обещано на Христофоров. А когато двамата за кратко се засичат като преподаватели в университета, Христофоров отказва да допусне за публикация монография на Цветанов, посветена на картелите. В показанията на този свидетел СИСП е шпионско гнездо, финансирано от американците, работещо „направо за осведомяване чужденците по стопанското положение“. За целта се използвало прикритието на конюнктурните проучвания, като

²⁷ Документ № 31 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

²⁸ *Рясков, Марко*. Спомени и документи. С.: БНБ, 2006.

и без това „всички места за осведомяване са отворени за икономистите от СИСП“²⁹. Стандартната терминология от Студената война повтаря практически дословно обвиненията срещу Иван Стефанов и Цоню Цончев³⁰ от делото на Трайчо Костов³¹. Впрочем самият Христофоров неволно прибавя свой щрих в конспиративния образ, отбелязвайки в статията си от 1942 г., че голяма част от дейността на института остава незабелязана „било поради нейния поверителен характер, било поради самата скромност на директора му, който съзнателно избягваше шума и рекламата“³².

Третият кариерен етап (специализацията в Кил) се оказва най-силно „уличаващ“ при разпитите в ДС. Христофоров се опитва да омаловажи този епизод, като посочва, че поради семейни причини и несъгласия с Андерсон се е задържал по-кратко от предвиденото. Но следствието не изпуска удобната възможност, наблюдайки върху тематиката, възложена на гостуващия икономист и свързана със стопанското устройство на Континента след германската победа във войната. Факт е, че той изготвя един много добросъвестен и обстоен доклад (негово машинописно копие се съхранява в ЦДА), в който съвсем трезво обсъжда бъдещите търговски отношения на България със скандинавските държави в една доминирана от Германия следвоенна Европа.

Така и трите стъпала в довоенното професионално развитие на Христофоров се превръщат постфактум в тежък пасив. Те оформят първата линия на обвинението, което наблюдава най-вече върху специализацията в Германия. Животът след войната обаче натрупва нови „прегрешения“ от съвсем друг – идеен и пряко политически, характер.

Основна нишка както в разпитите, така и в показанията и доносите е изповядването на „буржоазни теории“. Обвинението се повтаря в най-различни регистри от всевъзможни гласове. Селяните в Говедарци например се забавляват с това, че Христофоров не предавал „марксистически“. Конкуrentът-обвинител Гаврил Цветанов наблюдава върху солидното буржоазно образование и защитата на капиталистическата система. Справка от Стопанския факултет го определя като „буржоазен учен, малко запознат с марксизма“. Свидетелите от икономическата гилдия (например Иван Стефанов и Илия Палазов) дават по-нюансирана картина, в която като вина на Христофоров е вменено, че продължава да се придържа към субективната школа, да изповядва „либералистични“ възгледи, да защитава частната собственост и инициатива. В повечето случаи тези квалификации са смекчени от признаване на професионалните му

²⁹ Документ № 5 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

³⁰ Управител на БНБ от октомври 1946 до юли 1949 г. През 1935–1940 г. и 1945 г. работи в СИСП.

³¹ Вж. Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С.: Дирекция на печата. 1949.

³² Статистическият институт за стопански проучвания. Стопански вестник, 1942, кн. 8. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2, с. 304.

качества, от отбелязаната защита на държавната намеса в икономиката или от припомняне на антигерманските му позиции и проблемите му с цензурата преди войната. Самият Христофоров в принудителните си разкаяния при следствието „признава“, че неговото непълно приобщаване към новата действителност се дължи на упоритата му привързаност към субективизма в политическата икономия.

От материалите в досието ясно се вижда как зад бутафорната „идеологическа борба“ в икономическата наука всъщност се разгръща персонална, институционална и поколенческа война, която дава път на нови лица, кръгове и ведомства. Във фабрикуваните показания на Гаврил Цветанов фронтвата линия е между традицията на „старите“ икономисти около БИД и СИСП (с които е свързан Христофоров)³³ и творците на отечественофронттовската стопанска политика. Повратна в това отношение е 1949 г., която увенчава разлома с довоенната икономическа наука. Именно тогава е разтурено БИД, спряно е неговото списание, учреден е одържавен сурогатен приемник на дружеството, какъвто е Икономическият институт на БАН³⁴, призван да приюти някои и други разкаляли се или вербувани „бивши“ елементи³⁵, току-що е публикувана разгромната талибанска монография на Евгени Матеев срещу субективната школа³⁶, избухват идеологически препирни в икономическата секция на Съюза на научните работници. Главните действащи лица, носители на новото, са хора като Жак Натан, Евгений Каменов или Евгени Матеев, които през следващите години ще са сред официалните корифеи на икономическата колегия.

Въпреки че след 1947 г. Христофоров безусловно е жертва, ролята му в тези борби не е еднозначна. Факт, който изтъква в своя полза при разпитите и който се потвърждава от множество свидетелства, е, че непосредствено след 9 септември той е избран за секретар на „професорския“ ОФ комитет в Юридическия факултет на Софийския университет

³³ Показателна подробност е, че в окопа на „старите“ заедно се озовават А. Христофоров и бившият дългогодишен директор на държавните дългове Никола Стоянов. Архивни свидетелства показват, че между тях припламва искра по повод страници от *Скици из Лондон*, където са иронизирани поведението и позицията на българските емисари при преговорите по договаряне на външния дълг. През 1945 г. Н. Стоянов реагира болезнено на тези пасажии в лично писмо до Христофоров, изпратено от Дома на слепите, където самият той е задържан (вж. *Аврамов, Румен*. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. т. 1. С. Фондация «Българска наука и изкуство» и Център за либерални стратегии. 2007. с. 693–694). Само година по-късно обаче това не му пречи да застане на негова страна при баталиите, разгорели се в БИД.

³⁴ За интересна фактология и спорни твърдения относно създаването на института вж. *Игов, Николай*. За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор – въпроси и уточнения. – *Икономическа мисъл*, 2009, кн. 5.

³⁵ Българска народна банка. Сборник документи. Т. V, 1948–1990, Част I. Под редакцията на Р. Аврамов. С. Главно управление на архивите и БНБ. 2009. с. 667, 668.

³⁶ Вж. *Матеев, Евгени*. Субективната школа и марксистко-ленинската политическа икономия. С., 1947.

и в ДВУ. През 1945 г. Христофоров (по думите на Г. Цветанов) „е факторът“ в ДВУ. Да си член на такъв комитет през онези години, означава по един или друг начин да участваш в политическото „саниране“. През лятото на 1946 г. той действително се числи към комисията по чистките в университета, а това, че по-късно ще бъде обвиняван в покровителство на „ненадеждни“ кадри, показва, че позицията е можела да бъде използвана и като защитна инстанция. Но така или иначе, в смутните времена нищо не дава окончателна гаранция: същата тази комисия взема решение (в негово отсъствие) името му да е сред предложените за уволнение по политико-идеологически причини. Това е преломът. „През есента на 1946 г. – отговаря той на следователя – почувствах, че рано или късно ще бъда уволнен и че ще се сложи край на моята академична кариера.“³⁷ Всъщност академичната му дейност продължава още година, през която публикува важни текстове. В крайна сметка обаче отново се оказва потърпевш от комисия (натоварена да реформира Юридическия факултет), в която самият той членува: в негово отсъствие тя гласува да не бъде преназначен в новообразувания Стопанския факултет.

Непосредствено след преврата властният статут на Христофоров се движи успоредно с възхода и падението на „Звено“. Когато тази организация е опитомена, позициите му отслабват и той търси други ресурси за подкрепа. Основни сред тях са връзката и научното общуване с Иван Стефанов отпреди 1944 г. Приведените документи дават много сведения за тази колкото нормална в интелектуално, толкова и „противоестествена“ в политическо отношение близост. В показанията на Стефанов (сам излежаваш по това време присъда по делото срещу Трайчо Костов) добре личи как той е раздвоен между професионалната оценка и политическата целесъобразност³⁸. Бил е търсен например от Христофоров да му съдейства за назначаването в Лондон, но смятал, че това би навредило на страната. Дава му положителна рецензия при конкурса за доцентура, но е принуден да се вслуша в мнението на „студенти-комунисти“, които настояват за уволнението на Христофоров. Ходатайства му пред БАН през есента на 1949 г., но когато е вече маргинализиран преди собствения си процес. Христофоров е последният, опитал се да върне някаква обществена тежест на БИД, а едно от последните публични действия на някогашния „червен професор“ е закриването на БИД, на което той е последният формален председател. Много характерно е и раздражението, предизвикано у новите властници от отношенията между двамата: в доносите често се среща неприязън към парадирането на Христофоров с близостта и протекцията на „наши хора“, между които главната фигура е именно Иван Стефанов.

³⁷ Документ № 49 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

³⁸ Документ № 61 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

В ритуалите след 9 септември идеологическите обвинения задължително пораждат „професионално“ или чисто клюкарско любопитство, доколкото набеденият се е опитал да се „поправи“ и „приобщи“. Съпоставките между „истинското“/„прикритото“ поведение и мисли пълнят доносническата литература и служебните справки. Те трудно могат да бъдат приети буквално, но си остават белег за състоянието на духа на жертвата. Христофоров не е изключение и неговото досие гъмжи от наблюдения относно очакваната му идеологическа конверсия. Най-колоритни са оценките на съседите му селяни или на „интелигенти“ от Говедарци и района, които зорко следят за изказани несъгласия с марксизма (т.е. с властта), за изпуснати признания, че му е невъзможно да „се обърне“, за проповедите на „неговия марксизъм“, за неспособността му да чете по „вашата Библия“ и „всичко по Маркс“³⁹. Въпреки че носи опасна ерес, в селото Христофоров се налага като арбитър на постоянните дебати за сравнителните предимства и недостатъци на социализма и капитализма, та дори за различията между социализма и комунизма. Но информацията носят и „култивирани“ източници, които в доноси и справки докладват за негови изявления, че не е марксист, или за това, че след уволнението няма как да се удостоверят дали искрено се занимава с марксистколенинска подготовка, понеже просто е престанал да публикува. Така в зависимост от нрава на доносника мотивът за „преустройство“ придобива или конспиративен (обвинение в притворство), или доброжелателен (положено усилие) характер. Тук вече „обективните“ дадености са по-меродавни и – както видяхме – регистрираните отстъпления не водят до окончателно разклащане на либералния му икономически мироглед.

Идейната несъвместимост е канава на обвинението, без да стане конкретен член в него. В материалите на досието идеологията е фон, статията за стабилизацията на лева е почти улика, но цялата наказателна конструкция има нужда от по-твърда основа. Търсят се доказателства за политически действия.

Сведения в тази посока започват да се трупат още с установяването на Христофоров в Говедарци. Селяните са плодови и усърдни доносици и в техните писания вече се чувства отношението на взаимна любов-омраза от „Мацакурци“. „Професорът“ е общителен, така че от доносенията за него могат да се (пре)потвърдят редица (невинаги благоприятни в новите условия) биографични факти. Получава се и пълна сводка за движението, срещите, разговорите му, контактите му с опозиционно настроени... С местните той обсъжда текущи стопански въпроси от локално и национално естество, като в тези разговори съседите хем долавят (и докладват) неодобрение към властта, хем получават безплатни

³⁹ Впечатляващ донос – поток на съзнанието, в подобен стил е излиянието на домакинята в близката до „Бърлогата“ почивна станция (документ № 10 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3).

уроци по практическа икономика и квалифицирани прогнози за данъците или цените на картофите. Не се пропуска интересът му към „данни от стопански характер“ (примерно получени от говедаря за броя на кравиите и воловете), което веднага е изтълкувано като нездраво желание да се бърка в държавни тайни.

Но основната линия на разследването е „вражеската дейност в служба на английското разузнаване“, която и дава основание за задържането му. Няма да коментирам този сюжет, който е изключително подробно развит в представените документи от досието. Споменавам само, че обвинението е базирано на самопризнания на Гаврил Цветанов (уличаващи и самия него) и на „биографични данни от живота на Христофоров“. Англофилството се превръща в мотив за репресия. По всички правила на жанра самата шпионска история въвлича български политически лица (от „Звено“), изпаднали в немилост партийни дейци (като Иван Стефанов), британските представители в София след войната... Всички те са обвързани от посредничеството на Христофоров, устройвал срещи между тях в дома си и дори из планините. Икономическата материя – обект на „разузнаване“, е сведена до останали неуспешни преговори по сделка за български внос на вълна от Англия (по-евтина от съветската и тълкувана като опит за намаляване влиянието на СССР в България) и до коктейлни обсъждания на курса на лева към паунда, определен от англичаните като надценен. В политически план се разследват връзките на Христофоров с Дамян Велчев и изобщо със „Звено“. Към Велчев той изразява нескрито възхищение, като близостта между толкова различни социални и интелектуални типажии за мен остава необяснима.

Защитната линия на Христофоров е, че той е действал по указания на правителството⁴⁰, че не е криел, а широко е разгласявал контактите си с англичаните, че дори на процеса срещу Трайчо Костов е искал да поеме отговорността за тези връзки върху себе си и да оневини по този начин набедения за същото Иван Стефанов⁴¹. На няколко пъти повтаря версията, която впоследствие (препредавана от близки и приятели) придобива леко митологизирана и патетична окраска, че самите англичани отказват да го приемат поради заявлението му, че независимо от това, какъв ще бъде режимът в България, той ще защитава българските инте-

⁴⁰ За сделката с английската вълна например Христофоров е изпратен при британския представител (полковник Бейли) от министъра на външните работи проф. Петко Стайнов, който участва в правителството от името на „Звено“. В донесение срещу Христофоров от 1957 г. обаче се загатва, че П. Стайнов е отказал положителен отзив за него пред англичаните (вж. документ № 91 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3). Не е ясно доколко достоверна е тази късна версия.

⁴¹ Документ № 36 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

реси. Привежда и множество свои възражения срещу високомерни изказвания на английски представители по отношение на България, позовавайки се например на човечното отношение у нас към евреите⁴².

Това, което ме интересува в тази история обаче, са отново механизъмът и границата на компромиса. В случая става дума не толкова за нагаждане, колкото за преплитането на лични амбиции с интелектуалната биография. Защото, както прозира през собствените му отговори и от редица поместени тук достоверни свидетелства, за Христофоров пресечната точка на влизането в политиката и общуването с англичаните е страстното желание да застане на държавна служба в Лондон. Силният му стремеж към поста на търговски представител в Англия изразява и идеалистични подбуди „да помогне с нещо“, и чисто кариеристични нагласи (тук със сигурност е подействала американската закалка от Цариград, възпитавала у колежаните връща амбиция), и носталгично желание за завръщане към мястото на студентската младост. Ако назначението се беше случило, то най-вероятно би означавало или край на академичните му занимания, или пренасянето им в чужбина. А дори при стеклите се обстоятелства проявеният хъс оказва влияние върху някои негови идеи, като например отдаваното значение за стабилизацията на лева на насърчаването на търговията именно с Англия (и САЩ) или приоритета за дипломатическо признаване на България от Великобритания (което има пряко отношение към неговото евентуално заминаване). Истината е, че тази амбиция го въвлича в игри, които надминават реалната му обществено-политическа тежест и които той не е в състояние да управлява. Съвсем естествено е англичаните да очакват от Христофоров ролята на вътрешно убеден проводник на влиянието им в България, тъй като притежава идеалния профил за това, без да е нужно да се превръща в шпионин. Но разпънат между желанието си за престижна позиция и силовото настъпление на комунистите във властта, Христофоров в крайна сметка остава на ничията земя, където интелегентът най-често е осъден да бъде смачкан.

Разнищването на житейския път в досието и особено в разпитите не е само източник на фактология. Листовете говорят за униженията, на които е подлаган човек в сблъсъка си с репресията на системата. Тази реалност е от вечните теми в историята, като всевъзможните тоталитарни и авторитарни режими на XX в. добавиха огромен материал по нея. В грамадата всеки случай внася по нещо лично и същевременно потвърждава общото.

⁴² Голямото теоретично изследване на А. Христофоров *Увод в политическата икономия на военното стопанство* е писано от лятото на 1942 до април 1943 г., т.е. в апогея на антиеврейските гонения в България. Нищо не подсказва някакво внимание или ангажимент на Христофоров към този проблем. Допускам, че погълнат от писането на своя *opus magnum* и от пребиваването си в Германия през есента на 1942 г., той просто е регистрирал събитията (най-вероятно пасивно и с вътрешно неодобрение), така както прави и значителна част от българската интелигенция. За отношението на голямото болшинство градско и селско население точната дума е безразличие.

Доноси и спомени съвпадат в това, че за Христофоров разпитите в следствието на ДС (понякога 10-часови) са най-тежкото изпитание⁴³. Те документират как съпротивителните сили постепенно отслабват, за да се стигне – когато се разбере безсмислието на рационалните и откровени обяснения – до писмени признания под диктовка и до подаването на очакваните коректни показания⁴⁴. В първите разпити например Христофоров открито споделя разочарованията си от двуличното политическо поведение на Комунистическата партия след 9 септември или се опитва да даде икономически аргументи в защита на публичната си позиция по стабилизацията на лева. В хода на следствието бързо се вижда, че това поведение не води до никъде, и се появяват стандартните самообвинения в заслепение от буржоазния мироглед, който не му позволява да вникне в логиката на промените и на новото. След известна съпротива идват и така добре известните писмени декларации. Ако в началото на следствието Христофоров се подписва под заявление, че никога не е бил в услуга нито на английското, нито на което и да било друго разузнаване⁴⁵, то след време той е принуден да декларира, че „няма съмнение, че макар и неволно и несъзнателно съм бил – косвено ако не пряко – в услуга на английското разузнаване и че в това ми е помогнал гражданинът-следовател, за да видя нещата в тази светлина“⁴⁶. Налага му се и да коригира уличаващи го самопризнания, заявявайки например, че „в момент на нервна криза“ е изразил съжаление, че не е избягал през граница⁴⁷. Но както се вижда от поместените документи, независимо от тези принудителни ходове, общият тон на държането му пред следствието е достоен, отговорите са ясни, без увъртания и сервилност.

Следва Белене, където Христофоров е изпратен в началото на януари 1952 година не след съдебен процес, а просто по решение на следователя, утвърдено от комисия на МВР. През юли тя оформя срока на пет години. По-късно той ще твърди, че там се е чувствал като в „пансион за девизи“ в сравнение с обстановката при следствието. За пребиваването на Христофоров в лагера интернираният по същото време Стефан Бочев ще си спомня с добро, като за „интересен събеседник“, който „съвсем не се държеше като някакъв „голям писател“⁴⁸. Освобождаването идва бързо, „в чест на 9 септември 1952 година“. Съпругата му намеква, че влияние за това решение е оказало застъпничеството на партийния поет Христо Радевски⁴⁹. Излизайки от Белене, Христофоров попълва за-

⁴³ По свидетелство на негови близки, Христофоров прави опит за самоубийство в следствен арест.

⁴⁴ Същата е еволюцията в поведението на Николай Кондратиев. Той сам я описва в молбите си до висши инстанции (*Кондратъев, Николай*. Суздальские письма..., с. 99–125).

⁴⁵ Документ № 20 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁴⁶ Документ № 28 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁴⁷ Документ № 50 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁴⁸ *Бочев, Стефан*. Белене..., с. 629.

⁴⁹ *Христофорова, Люба*. Епизоди от един живот..., с. 62.

дължителната декларация за лоялност, а свързаните с това документи⁵⁰ показват мрежите на обвързване, през които са минавали вероятно почти всички лагеристи. Те доказват, че в Белене Христофоров не е сътрудничил на управата, дават да се разбере как находчиво измества „поканата“ за бъдеща работа за „органиите“ и практически избягва опита за вербовка. В ЦДА са запазени кратки негови бележки от острова, публикувани тук⁵¹. Съставени са (на английски език) като едноредови припомнания на сюжети за евентуални разкази, които да бъдат развити „навън“, и са измежду много редките полагаани на място впечатления от българските лагери. Регистрират поразителни порядки, като например устроената с възпитателно-идеологическа цел прожекция пред задържаните на филм за зверствата в нацисткия концлагер Дахау...

Животът под наблюдение след септември 1952 г. е вече нова страница и да се съди поведението на пречупван човек от някой, който не е преминал през подобно изпитание, повдига морален проблем. Единственото, което може да направи страничният наблюдател, е да експонира и сравнява съдби.

За хора, имали сходна участ и оказали се впоследствие напълно изтласкани в обществената периферия обаче, е почти неизбежна (във всеки случай обяснима и легитимна) една радикална гледна точка. Такъв е случаят със Стефан Бочев, чийто паралелен животопис с този на Христофоров му дава повод да произнесе тежка присъда. За Бочев позицията вече „на свобода“ на бившия му сълагерист е голямо разочарование: „Тоя „авторитет по всичко“, какъвто стана, като го пуснаха след няколко месеца, пък след няколко години даже и пак публикува (онази може би днес забравена – но несправедливо – забавителна, духовита историйка „Мацакурци“), дойде към 1952 г. Застрашително е да се гледа как комунистическото държане към човека се настанява даже и в мантилетата на хора (самите те изпатили от това държане), щом като ги пуснат да посядват и те – на макар и само от крайчеца на крайчеца – на „великата другарска трапеза“⁵².

Само по себе си едно безкомпромисно отсъждане е справедливо⁵³, но то не оставя място за възможна (и важна) допълваща гледна точка. Справедливо е, доколкото социализирането (в тоталитарните условия

⁵⁰ Документи № 72, 73 и 74 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁵¹ Документ № 70 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3. Малка част от тях са поместени в: Пламък, 1991, кн. 2, с. 65–66. В цялост се публикуват за първи път тук. През 90-те години е обнародван и един „лагеристки“ разказ на Христофоров (Пожелай ми безсъние. – Септември, 1990, кн. 12, с. 55–57).

⁵² Бочев, Стефан. Белене..., с. 629.

⁵³ В този род крайни оценки нерядко се вмъкват примеси от някогашни настроения и конфликти сред репресираните. В случая е възможно Стефан Бочев да е подвластен и на старата си подчертана антипатия към „Звено“.

това е най-очевидно) означава компромиси с личната идентичност. Непълно е, защото компромисите имат степени и носят резултати. Те могат да обезличат до неузнаваемост или все пак да запазят същности. Могат да доведат до достоен за презрение облик, но и да позволят раждането на нещо различно и стойностно. Ето защо да се спре до присъда от първа инстанция, не е достатъчно. Аз сам изпитвам угризение, че другаде (преди да имам възможността да опозная до дъно архива) оставих иначе напълно праведното внушение на Бочев като внушение за „втория живот“ на Христофоров⁵⁴.

Мерено по първата мярка, битието на Христофоров след отстраняването му от университета и след Белене е постоянен баланс между радикално несъгласие със средата и опити за нагаждане. От едната страна на баланса стои радикалният жест на самото, в буквалния смисъл, „бягство в гората“, което го отличава от многото други „двурежимни“ интелектуалци, пъргаво потърсили (и намирали) пътеки към приспособяването „в града“. Дори и да не представлява абсолютна аскеза, уединението му е тълкувано в писателските среди като демонстративно нежелание „да се участва в новия живот“. Физическата изолация превръща Христофоров в чудатост, във видим маркер на другост, а „Бърлогата“ до Говедарци – почти в място за поклонение: да отидеш „там“, означава да направиш личен избор, който те бележи. С поведението си, с „езика на тялото“ и характерологията си той излъчва едновременно готовност за бохемско общуване и спривавост, свадливост, дори „вулканичност“ на „опак човек“ в екзистенциален конфликт с обкръжението⁵⁵. Към това се прибавят фиксираните в донесения на бдителни приятели, съседи и съселаяни множество индикации за коментари и роптаене срещу властта и за откровено антикомунистически изказвания, като например приписаните му думи (октомври 1955 г.), че „с война или без война комунизмът в цял свят, вкл. и в СССР ще загине“⁵⁶. Особен знак на неконформизъм е и контрастът с биографията на неговия брат Веселин Христофоров. Завършил право в София, той прави образцова професорска кариера в социалистическа България, като преминава през Министерството на информацията и пропагандата (1945 г.) и става редовен доцент в ДВУ през 1946 г., за да прескочи именно летвата, която се оказва непреодолима за Асен: преназначаване в Стопанския факултет на Университета. Публикациите му са прагматични и начетени, като те по нищо не издават съмнения, терзания, още по-малко отклонения от официалната доктрина.

От другата страна на баланса стоят серия повече или по-малко видими компромисни стъпки. Всяка една от тях с нещо изпробва (често подковава) силата на човешката порядъчност, почтеност и достойнство.

⁵⁴ Аврамов, Румен. Комуналният капитализъм... Т. III, с. 374.

⁵⁵ Тези черти се споменават в цитираните публикации на негови съвременници и в документи от досието му. „Опак човек“ е иронично самоопределение в „Мацакурци“.

⁵⁶ Документ № 86 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

Въпреки начина си на живот, Асен Христофоров не е нито дисидент, нито изцяло вътрешен емигрант. Той намира статукво, в което да съжителства с неприемливото за него и да отвоюва своя легална територия. С годините задръжките да се контактува със системата постепенно отслабват както поради натрупвания житейски цинизъм (за някои това е мъдрост), така и заради укрепването на вече напълно незаобиколимия режим. Всяка от тези допирни точки е съпроводена с едно или друго лично унижение, изискващо по някакъв начин регистриране на лоялност.

Първата нишка на адаптация е трасирана от опитите му да се завърне в икономическата наука. Непосредствено след уволнението от университета той изпраща писмо до министъра на народното просвещение⁵⁷, в което възразява срещу решението и пункт по пункт оборва политико-идеологическите аргументи зад този акт. В документа уязвеното чувство за професионално превъзходство е примесено с мъчителна еквилибристика, целяща „правилно“ препрочитане на собствените биография и изследователски послания. Пред гонителите си Христофоров се представя като човек, останал настрана от политическата дейност преди 9 септември, но и с напълно отрицателно отношение към фашистките правителства; като писал по-остро и от професори-комунисти срещу стопанската политика на властта; като жертва на цензура и гонения от страна на отговорните за икономическите решения. В разрез с подчертано експертния тон на *Развитието на конюнктурния цикъл* точно и неутрално анализирани там българо-германски връзки са представени като „процес на стопанско заробване на България от страна на Германия“. Участието на Христофоров в БИД и в списанието на дружеството изведнъж се оказва „партийно поръчение“ от страна на отечественофронтовското „Звено“. Изтъкнати са публичните му изяви в подкрепа на „стопанските мероприятия на ОФ“ и по-специално за въвеждането на прогресивен данък върху имуществото, както и проявите на политическа лоялност към Комунистическата партия. Като еретични и дори заплашващи с интерниране са оценени изразените в заключението на *Увод в политическата икономия на военното стопанство* колебания между капитализма и социализма. А посочената през 1946 г. инфлационна роля на съветската окупация е наречена „нещастна фраза“ и достойна за съжаление „грешка на езика и на перото“.

Естествено, всичко това е опит за самозащита чрез преиначаване и хиперболизация на собствените политически и интелектуални позиции в духа на новото време. От самите поместени тук текстове и от направените по-горе коментари е напълно ясно, че Христофоров стои далеч от всякакъв свръхрадикален речник или от застрашаващи свободата му деяния. Неговите колебания са продукт на напълно рационалистични интелегентски съмнения, които не спират университетската му кариера;

⁵⁷ Документ № 100 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

отношението му към данъка върху имуществото е съвсем предпазливо и скептично. И за да тушира очевидно изкривяващите твърдения, запазвайки известно уважение пред себе си, той все пак вмъква няколко признания, характеризиращи действителното му отношение към нещата. В писмото посочва влиянието на школуването си в „една силно капиталистическа държава“, довоенните си стопански възгледи определя за „сравнително радикални“, а приемането на социализма представя като признание на неизбежното, извършено „без особен възторг“.

Искането на Христофоров за преразглеждане на решението от „обективна“ комисия⁵⁸ остава без последствия. Оттам нататък той вече търси начини за приобщаване към науката от други подстъпи. Най-естествената цел е Икономическият институт на БАН, прокламиран (съвсем неоснователно) като духовен продължител на БИД (та дори и на СИСП). Там той опитва през 1949 г., като преди това, вероятно във връзка с тази постъпка, е подал покаяно писмо за реабилитация, в което споменава, че се преустройва и че се запознава с марксизма⁵⁹. Искането е скромно – да постъпи в института като хоноруван сътрудник, да се занимава с историко-географско-стопанско описание на местности в Рила и евентуално да стане редактор на краеведска библиотека⁶⁰. За целта Христофоров ангажира всичките си връзки и получава известна подкрепа от Иван Стефанов. Мисли дори да се отнесе до върховния идеологически жрец Тодор Павлов. Обстоятелствата обаче се стичат особено неблагоприятно, тъй като това става в момент, когато започва разследването срещу Трайчо Костов и Стефанов също изпада в немилост. Приведените документи отразяват неистовия страх на директора на Института в БАН Стоил Сукманджиев да вземе човек, уволнен само преди две години от Университета и близък на „шпионин“. След бурен скандал между двамата на Христофоров брутално е отказано. Десетилетие по-късно той прави втори опит за „проникване“ в същия институт, но този път от парадния вход: през 1959 г. официално подава документи за конкурс за „старши научен сътрудник по икономика на капиталистическите страни“⁶¹. Самият факт е показателен. Христофоров вече притежава по-респектабилна биография, изградена основно на литературната сцена и току-що подпечатана с пълноправно членство в Съюза на българските писатели. Предлага надеждни референции както от литературните, така и от икономическите среди. В автобиографичната справка поставя акцентите върху несъгласията си с предвоенната стопанска политика, а периода след ареста свежда до седеммесечно задържане за разследване, без да споменава

⁵⁸ Той сам посочва имената на възможни нейни членове – „почтени хора“ като Иван Стефанов, Жак Натан, Евгений Каменов, Тодор Владигеров, Кирил Григоров. Именно част от тях по-късно ще разтурят БИД.

⁵⁹ Документ № 16 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁶⁰ Документи № 12 и 36 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁶¹ Документ № 106 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

престоя в Белене. Вероятно Христофоров си е давал ясна сметка за атмосферата и възможностите за действителни изследвания в института⁶², но все пак е бил готов да ги приеме, за да си върне така желаня академичен статут. В грижливо подбраната приложена библиография преобладават по-неутралните му конюнктуроведски публикации. Но от илюзии или поради професионална чест той не пропуска по-обемистите си лекционни курсове и монографии, които са напълно неприемливи за новия контекст. Повторният отказ да бъде приет в института показва, че външните признаци на верноподаничество не са нито искрени, нито достатъчни за приобщаване към един от сладките и привилегировани резервати на режима.

Така след 1947 г. Христофоров оставя само два отпечатъка в икономическата книжнина. И двата са от „второстепенните жанрове“. Единият е публикация в последната годишнина на СпБИД, където споделя резултатите от икономически, земеделски и полевъдни експерименти, провеждани в министопанството, което е устроил около вилата си⁶³. В сюрреалистични редове някогашният проницателен макроикономист се е превърнал в коментатор на случващото се в единия декар на стопанския му двор. Втората следа са появилите се незнаяно как през 1954 и 1955 г. в Трудовете на Икономическия институт на БАН два негови конюнктурни обзора за икономиките на САЩ и Великобритания, писани през 1953 г. Те вече нямат нищо общо с някогашните му образци и са редактирани в новоустановения езиков и идеологически канон. Последна нереализирана опция е поканата за сътрудничество със статии в сп. „Планово стопанство“, изпратена му през февруари 1952 г., когато той е вече в Белене.

След като Христофоров окончателно се установява на литературното поприще, възможностите му за адаптация придобиват други форми. Разпръснатите из неговия фонд в ЦДА лични документи показват, че след 1947 г. той в нито един момент не изпада в тотален остракизъм. Запазени са свидетелства за продължаващо членство в различни организации, като се започне от Ловно-рибарския съюз, мине се през Съюза на научните работници и се стигне до Асоциацията на българските журналисти и писатели за туризма. Канен е да участва в различни юбилейни чествания. Но ако вероятно тук често става дума за чисто формално обвързване, признакът за неговата истинска ресоциализация е участието му в Съюза на българските писатели⁶⁴.

⁶² По това време там работи Асен Чакалов, който подготвя добре документирана история на българския външен дълг, подплатена обаче със задължителните идеологически заклинания и квалификации (*Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878–1944). С.: БАН, 1962). Христофоров няма как да не е знаел, че това е максимумът, допустим за рециклирани „бивши“ икономисти.

⁶³ *Планинско птицевъдство. Един опит*. – СпБИД, 1949, кн. 1–2. В: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 2.

⁶⁴ Формално той е кандидат-член на Съюза на българските писатели от март 1945 г. и пълноправен член от май 1959 г.

Притиснат от нуждата, Христофоров отначало не отказва да пише просто за пари. През първите години след лагера той е автор на няколко откровено казионни писания в правилния стил⁶⁵. Не отказва услуга като командировка „за съдействие“ на габровски „творец“ при подготовката на книга с партийна тематика. Мълвата носи дори, че е писал за други, които публикуват представеното от свое име⁶⁶.

По-интересен е проектът за „голям роман“ из живота на бившите индустриалци. Донесение от 1957 година⁶⁷ отбелязва амбицията му за съизмерване и превъзходане на Димитър Димов („Тютюн“) или Стефан Дичев („За свободата“). Идеята го съпътства до края на живота винаги с презумпцията, че достатъчно добре и отвътре познава българската буржоазия. При това Христофоров визира онази част от нея, която успява да се нагоди и преди, и след 1944 г. Поне в първоначалния замысел проектът е „тактически“, доколкото чрез него (според агента) „възнамерява да заздравя политическото си положение, което мисли все още за разклатено“.

В литературата приспособяването може да става по много различни начини и Христофоров съзнателно или не прибегва до всеки един от тях. При художественото писане работят самозадръжката, изборът на тематика и отвоюването на „позволен“ периметър, подборът (в преводите) на автори и произведения... Показателно е например как от цензурни или автоцензурни съображения той преиначава причините за уволнението си от университета. Мотивът се появява на редица места в прозата му. В „Мацакурци“ повратът е представен като доброволен поход „назад към природата“ и като решена от самия него оставка след налегналата го досада от общуването с посредствени студенти. В последната му книга (*Откровения. Поля, гори и хора*) епизодът вече присъства в друга версия. През личното и редакционното сито е минал разказ, в който Христофоров е „бивш човек“, не пожелал да се откаже от „своята политическа икономия“. Но и тук остава нюансът на доброволния акт, на собственото отдръпване поради несъвместимост, не на принудителното изхвърляне...

В херметичната, обгрижвана, купувана и следена писателска общност в социалистическа България от ключово значение е социологията на тази среда, приобщаването към орбити, по-близки или по-далечни от властта. Архивът на Христофоров носи не един белег за противоречивото му интегриране в средата. При краткото и условно „размразяване“ на режима от края на 50-те докъм средата на 60-те години той постепен-

⁶⁵ „Боен път (Кавалеристи)“, публикуван в съавторство под псевдонима Ас. Доспейски; разказа за стахановеца Шукрю Исмаилов, излязъл и на турски език.

⁶⁶ *Свинтила, Владимир*. Той трябваше да внимава. – Литературен форум, бр. 49, 6 дек. 1990.

⁶⁷ Документ № 90 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

но нормализира писателския си статут. Общува по-често с пишещи люде, влиза в допир с по-влиятелни лица от литературската номенклатура, получава право на поздравителни адреси за личен юбилей и на някои от раздаваните на кило отличия по повод държавни годишнини. Членството му в писателския съюз изиграва ролята, за която е и създадена тази организация: да урежда – срещу лоялност – по-дребни или едри лични финансови, битови и житейски въпроси, да арбитражира според партийни критерии съперничествата, издиганията и низвергванията вътре в „братството“. Христофоров попада в ситуации (те стават повече в края на животата му), при които прибегва до тази протекция. Такива са назначаването му за редактор на Службения бюлетин на Съюза в средата на 60-те години, подкрепата да получи временна пенсия (той е на свободна практика и се самоосигурява във фонда на СБП)⁶⁸, съдействието да бъде освободен от присъствието на принудително заселения наемател в апартамента му, ходатайството да купи на старо джип от военните, за да може да стига до вилата си при все по-напредващата болест на Бюржер...

СБП е и инстанция, която позволява достъп до външния свят. Още през 1958–1959 г. Христофоров я сезира за отказ на МВР да разреши на жена му туристическо пътуване до ГДР. По-късно, през 1963 г., самият той посещава с писателска група СССР. През 1968 г. и 1969 г. дори е „пуснат“ да посети Запада. Първия път гостува с Люба на свой състудент в Англия, посещава Швейцария и Турция и отново утъпква пътеките от своята младост. Второто пътуване е трудно издействано от властите и (година преди смъртта му) то вече е за лечение. От него е запазена снимка пред гроба на Маркс в Лондон, с която Христофоров иронично препраща към далечната причина за прекършената си биография.

Механизмът на тези „помощи“ често включва нелицеприятни, марки и не задължително публични унижения. Отказът за пътуване на жена му например дава повод за гневен изблик, в който той напомня колко важно е Съюзът на българските писатели да държи сметка за самоуважението на „отделните труженици в нашата литература [... защото] никой искрен и честен човек не може да пише възторжено за новия човек, ако незаслужено получава плесница подир плесница и трябва по неволя да свикне с натрапената мисъл, че е гражданин от второ качество“⁶⁹. Уреждането на пенсията пък води до преписка с председателя на СБП, писателския сатрап Георги Джагаров, в която се догова-

⁶⁸ С признаването от МВР, че задържането на Христофоров е „неоснователно“, престоят му в следствието и в лагера се приема за трудов стаж (вж. документ № 75 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3).

⁶⁹ Документ № 105 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

ря отпускането на „лична пенсия за особени заслуги“. А придобиването на джип налага да се припомни, че Джагаров „не веднъж или дважд е проявявал благосклонност“⁷⁰ към него.

Но всички тези мъчителни контакти с „факторите“ в Съюза не говорят за интелектуална или идейна общност с тях. По-показателна за литературните и човешки приятелства на Христофоров е принадлежността му към неформален кръг, който включва фигури както на официалния социалистически реализъм (например Камен Калчев или Младен Исаев), така и на тогавашното по-разчупено и „модерно“ писане (Васил Попов, Боян Ничев). Мисля, че за Христофоров (икономиста и писателя) особено обобщаващо емблематична е отбелязаната в някои спомени негова близост с литературния критик Цветан Стоянов – най-тънкия, ерудиран и интелигентен преносител на англосаксонската културна традиция в българската интелектуална среда от 60-те години на XX век.

Баланс и виртуална проекция

И така, нека се върна към присъдата на Стефан Бочев. Какво остава, след като се тегли чертата под приспособяването и отхвърлянето на „новия живот“? Какъв е общият резултат, докъде са довели човешките и творческите компромиси?

Като че ли най-точен отговор дава една неочаквана гледна точка – тази на Камен Калчев – за мястото на Асен Христофоров в българската литература. Погледът е особено ценен, защото е с достатъчно отдалечение във времето, споделен е в свободен разговор⁷¹, без задръжките пред готвеното за печат, принадлежи на писател от другия лагер (напълно утвърден в официалната школа), оказал се при това с балансиран личен вкус.

В разказа на мастития соцреалист Христофоров – през всички превратности и отстъпления – стои като белетрист, притежаващ всички добри страни, проявявани някога в икономическите му занимания: успял е да свърже името си с оригиналност; внесъл е европейска нотка в една доминирана от друга стилистика общност; отвоювал е свое място; спазвал е високи критерии в занаята („няма дилетантство, любителство, отбиване на номер, претрупване“). В едно неравно литературно творчество, произвело своите „несъбития“, поне три заглавия – *Скици из Лондон*,

⁷⁰ Документи № 110 и 111 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁷¹ Документ № 112 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

Мацакурци и Откровения – ще останат⁷². Те са надскочили рамките на собственото си време и (защо не) на местната среда.

Свидетелството дава отговор и на въпроса дали житейските „спорумения“ са обезличили Христофоров пред съвременниците му. Всичко в спомена показва, че „присламчването към трапезата“, за което го укорява Стефан Бочев, не е било фатално. Най-силните щрихи в ретроспекцията сглобяват образа на човек от друго тесто, нагодил се по-скоро привидно, принудително, неорганично и недодялано към неприпознатото от него обкръжение. През погледа на представителя на социалистическата писателска върхушка Христофоров остава пришълец „от един друг свят“, със запазени твърди възгледи от миналото, страхуваш се да не бъде обвинен в нагаждане, с достойнство и достолепие, дълбоко отчаян и потиснат... Такова е и излъчването на фотографиите, поместени в третия том на това издание, откъдето през 60-те години ни гледа едно напрегнато, силно, волево и сурово лице.

Признаците на известно обществено интегриране не променят образа на самотник в една чужда нему реалност. Това по мрачно символичен начин е белязано от неговата ранна смърт, застигнала го сам в „Бърлогата“ и останала за ден-два незабелязана от никого.

Животът на Асен Христофоров е пречупен на две, но нека опитаме да си представим какво би станало, ако пукнатината не се беше появила. Думата със сигурност е за условно упражнение, защото общите исторически обстоятелства, задаващи едрите рамки на личния живот, нямат алтернатива и е станало само онова, което е можело да стане. Но за интелектуалния принос пълна предопределеност няма: той е по-безотносителен към контекста и виртуалното осчетоводяване на баланса между иновативен потенциал и рутина е по-приемливо. От една страна, приливи на творческа енергия у мислещия човек са възможни във всякакви условия. От друга, в разцвета на средната възраст степените на свобода намаляват, инерцията е все по-силна и тя сочи най-вероятната посока.

Лесно е да се предположи, че при „нормално“ (за страната и съответно за него) развитие Христофоров, поне на първо време, би продължил по университетската пътека. Проблемът с такава проекция е, че той е бил близо до възможния връх, а по-нататъшно застояване на тази позиция най-често означава „консервиране“ в безвремието на катедрения свят. Към 1947 г. Христофоров вече е показал (може би прекомерен) пиетет към присъщото на професорския занаят лекционно преподаване на общоприетото знание. Прави го наистина добре, но

⁷² Това е моето мнение, но то съвпада с преценката на мнозина литературни критици и писатели.

перспективата още дълго да продължи със същото носи риска от отегчителна повтораемост и изсушаване. Възможностите му на отличен систематизатор и „демонстратор“ на теории (особено тези на цикъла) са безспорни, но това в крайна сметка си остават възможности на компилатор.

В други области на икономическата професия вероятно би продължил да разработва елегантни и фини етюди върху текущи проблеми на паричната и финансовата политика. Същевременно едва ли в конюнктуроведението, чийто инструментариум е овладял напълно, би могло да се очаква негов нов съществен принос. По-големият проблем е, че Христофоров не познава математическия пласт в икономическия анализ. „Отчуждеността“ му от математиката е забелязана още от негови съученици⁷³ и тя се проявява в характера на статиите, студиите и монографиите му: описателни, разказвателни, без друг апарат за статистическа проверка на хипотези освен най-рудиментарни визуални способности. След войната (та дори през 30-те години) подобна методология стои встрани от талвега на все по-силно формализираната икономическа наука. С годините и (отново) в сценария на „нормалното“ развитие Христофоров щеше да бъде задминат от едно по-съвременно школувано и мислещо поколение, което да направи неговия подход архаичен. В крайна сметка той достига предела в качеството на изследванията, произведени от българската научна среда, което обаче досега не е съвпадало с „абсолютния“ таван в тази наука.

Спокойно биха могли да се очертаят и две алтернативни траектории. Такава е евентуалното заминаване в чужбина, където да продължи академичната си кариера. При разпитите той споменава за подобен опит през есента на 1946 г., когато, притиснат от безперспективност, подготвя молба до своя някогашен лондонски познат проф. Алън Фишер за съдействие в търсенето на „място на преподавател или лектор в някой университет из колониите и доминионите на Англия“⁷⁴. Постъпката не стига доникъде, тъй като самата английска мисия в София прекъсва връзката с мотива, че няма правото да препредава писма от частен характер. Но и едва ли този вариант би променил потенциала на един вече съвсем оформен икономист. Втората напълно възможна линия е въвличането на Христофоров в правенето на икономическата политика. При неговите кариерни нагласи, амбиция, самочувствие и подготвеност това е било твърде реалистична опция. Тя обаче почти неизбежно е трябвало да мине през въвличане в активната политика и през позиции в изпълнителната власт, което (двайсетте години на пре-

⁷³ Документ № 113 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

⁷⁴ Документ № 49 в: А. Христофоров. Избрани произведения и документи, т. 3.

хода го показват) уверено води към похабяване на експертните качества и/или до личностна деградация.

Така най-правдоподобната виртуална екстраполация след 1947 г., изглежда, води към постепенно презряване на икономическия му талант. И тъкмо тогава се разразява преживяната като дълбока криза принудителна пренастройка, която всъщност постепенно преражда избледняващите дарби на икономиста в добродетели на писателя. Както неведнъж се е случвало, радикалната промяна е дала интелектуален импулс. Не че това по какъвто и да било начин оправдава принудата или че насиетието е свършило нещо „добро“. Но просто животът се е стекъл по такъв начин и „двуизмерният талант“ е оставил в белетристиката оригинална следа. От пречупването литературата най-вероятно е спечелила поне толкова, колкото е загубила икономиката.

Ето как сумарният баланс от двата живота на Асен Христофоров се оказва положителен.